

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

КОНЦЕПЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

CONCEPTS OF RESPONSIBILITY IN MODERN ANGLO-AMERICAN PHILOSOPHY OF CRIMINAL LAW

Олексюк М.М.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології

Львівського державного університету внутрішніх справ

Філософсько-правові погляди на феномен кримінальної відповідальності британського вченого Ентоні Даффа розглядаються у контексті концепції комунікативного розуміння права, в якій відповідальність трактується як специфічна здатність особи відповідати за свої вчинки («answerable»), що відображає активну комунікацію держави, з однієї сторони, та суб'єктів злочину – з іншої.

Особливе місце у статті займає аналіз філософсько-правових висновків британської вченої Ніколь Лейсі, зокрема інституційного підходу до характеристики кримінально-правових процесів, поглядів на взаємозв'язок моралі та права, що визначають місце кримінальної відповідальності в суспільних процесах, детермінантних тенденцій становлення кримінальної відповідальності.

Твердження американського філософа права Дугласа Гусака про діяння як підставу кримінальної відповідальності аналізуються в контексті із філософською теорією дії, яка стала методологічною базою філософсько-правових поглядів вченого; розкривається суть поглядів на кримінально-правовий зміст феномену бездіяльності, яка трактується як втрата особою контролю за станом справ та передбачає моральне та кримінальне осудження. У цьому ракурсі розкривається значення принципу «контрольованої вимоги» як засобу становлення кримінального права. Зазначається, що цей принцип корелюється із думками про особливості накладення кримінальної відповідальності за бездіяльність.

У статті підтримується позиція британського філософа кримінального права Алана Норрі стосовно феномена бездіяльності в кримінально-правовому вимірі, англо-американської правової традиції в історичному вимірі, застосування ним історико-правового підходу до аналізу правових явищ.

У статті звертається увага на висновки британського філософа права Віктора Тадроса, які стосуються питання суті криміналізації як процесу визначення діяльності особи злочинною та критики припущень, що не передбачають криміналізації за поведінку, визнану нешкідливою, якщо вона не запобігає завданню шкоди іншим, неправомірно не втручається в особисте життя інших осіб.

Ключові слова: комунікативна концепція покарання, детермінантні тенденції, інституційний характер, імперативи узаконення та координації, діяння, бездіяльність, принцип «контрольованої вимоги», порівняльний історико-правовий аналіз.

Philosophical legal views of British scientist Anthony Duff about the phenomenon of criminal liability are observed in the light of communicative understanding of law. His understanding of liability as a person's specific ability to respond for its deeds shows the active communication of the state at one hand and subjects of crime at the other.

Analysis of philosophical legal conclusions of Nicole Lasey takes an outstanding role in article. It concerns the institutive approach to the characteristics of criminal legal acts, the views on coherence of morality and law which defines the place of criminal liability in social activities, dedicates to the determinative tendencies of the establishment of criminal liability and to attention to individual level of such phenomenon and it is fixating the reaction on coordination and legitimization of systems of criminal law, that are important peculiarities of modern Anglo-American philosophy of criminal law.

Statements of Douglas Husak related to the definition of action as the requirement for criminal liability are analyzed in context with the philosophical theory of action, which had become the methodological basis of his philosophical thoughts. Article outlines the essence of D. Husak's views on the definition of passivity in criminal law, which is defined by him as a lack of personal control over the reality and it requires the moral and criminal blame. Hence, propagated by him principle of 'controlled requirement' is emphasized as the element of establishment of criminal law in general.

Article favors the position of the British philosopher in law Allan Norrie related to the phenomenon of passivity in the dimension of criminal law. Also it is agreed that his application of historical legal approach to given phenomenon in the Anglo-American philosophy of criminal law helps to formulate the perspective conclusions regarding to the development of philosophical legal thoughts.

Article notices to the conclusions made by the British philosopher in criminal law Victor Tadros, which are dedicated to the essence of criminalization as defining of particular activity as a crime.

Key words: communicative concept of punishment, determinant tendencies, institutional character, lawfulness and coordination imperatives, action, omissions, principle of "control requirement", comparative historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку суспільства, якому притаманні особливі характеристики, що виявляють посилення конфронтаційних тенденцій, які є підставою загрози самому існуванню людської цивілізації, актуалізує дискурс навколо проблем відповідальності людини та суспільства, особливо в кримінально-правовому вимірі, адже йдеться про злочинні дії. У цьому випадку вивчення англо-американського філософсько-правового досвіду аналізу проблем кримінальної відповідальності виступає особливо доречним, оскільки це узагальнення дає змогу виявити важливі напрями розвитку вітчизняного кримінального права в умовах протистояння країни агресору.

Стан опрацювання. Юридично-правовий вимір відповідальності як явища досліджується у працях

В.М. Маліновської, Л.І. Каленіченко, Т.Б. Ніколаєнко, Н.М. Оніщенко, М.І. Панова, П.М. Рабіновича, М.Р. Штокало, Н.Т. Петрицин та інших; окремі аспекти відповідальності в рамках формування державно-правових відносин висвітлюються в роботах Н.А. Мясникової, О. Новікової; спроба філософсько-правового осмислення проблем відповідальності здійснена О. Гарасимів, О.Г. Тігаренко, Д. Лук'янцем та О.В. Швецем; психологічні аспекти становлення явища відповідальності розглядаються у працях В.П. Ляхової, Г.С. Малигіної, О.О. Пушкова, соціологічні аспекти – в роботах О. Безрукової. Окремо варто зазначити напрацювання В.К. Грищука, котрий у монографічному дослідженні здійснив філософсько-правовий аналіз феномена відповідальності. Разом із цим помітно менше

уваги вітчизняні правознавці приділяють питанням суті кримінально-правової відповідальності, тут варто згадати напрацювання Ю.А. Пономаренка, П.Л. Фріса, І. Богатирьова, А. Савченка та інших. Не можна не помітити у вітчизняному науковому контенті нестачу праць, які б застосовували філософсько-правовий підхід до феномена кримінально-правової відповідальності, особливо тих, що узагальнюють зарубіжний досвід.

Це дослідження, що продовжує дискурс навколо розуміння відповідальності в сучасній англо-американській філософсько-правовій традиції, розпочатий у попередніх наших працях¹, і має сприяти подоланню цієї прогалини, ознайомити читача з нересурсними напрацюваннями таких відомих вчених, як Д. Гусак, Е. Дафф, Н. Лейсі, А. Норрі, В. Тадрос, концептуальні погляди яких мають стати в нагоді тим, хто розробляє філософсько-правову тематику кримінально-правового контенту.

Мета статті полягає в аналізі основних концептуальних висновків сучасної англо-американської філософії кримінального права, котрі демонструють особливе розуміння феномена кримінально-правової відповідальності у філософсько-правовому вимірі.

Виклад основного матеріалу. Проблеми відповідальності в кримінальному праві досліджуються багатьма представниками сучасної англо-американської філософії права. Чільне місце в ній продовжує займати британський вчений, професор університету Стірлінга Ентоні Дафф. Звернемо увагу на те, що питання суті кримінальної відповідальності він порушує в роботі «Покарання, комунікація та суспільство». Свої висновки Дафф робить на основі комунікативної концепції покарання як одному із найпоширеніших у сучасній філософсько-правовій науці шляхів вирішення питання осмислення кримінально-правових процесів. Саме тому і дискурс стосовно місця у цих процесах феномена відповідальності здійснюється в рамках такої концептуальної парадигми. Необхідною умовою осудження та покарання ймовірного злочинця, на думку Ентоні Даффа, є положення, відповідно до якого той має бути відповідальним громадянином, а під «відповідальністю» вчений розуміє здатність особи відповідати («answerable») за свої вчинки перед суспільством та державою, що фактично впливає із комунікативного розуміння права, коли встановлюється особливий вид комунікації між його суб'єктами. Розкриваючи своє розуміння відповідальності у кримінально-правовому вимірі Ентоні Дафф формулює це таким чином: «Я є відповідальним за щось (у цьому контексті стосовно певних попередніх моїх дій) у тому випадку, якщо я здатен відповідати за це: якщо я можу належним чином бути притягнутим до відповідальності за це, пояснити або обґрунтувати це або (якщо вина під питанням) визнати вину за це, якщо я не можу її виправдати чи вибачити» [1, с. 180].

Представники сучасної філософії кримінального права схильні засвідчувати тісну єдність кримінально-правових теоретичних положень із тими раціональними висновками, які здійснює філософське осмислення людської екзистенції. Британська дослідниця філософсько-правових проблем у рамках кримінально-правового контенту, професор Лондонської школи економіки Ніколь Лейсі

акцентує на вияві цього у тлумаченні суті кримінально-правової відповідальності як відображення специфічної практики особи та суспільства. Вона схиляється до підтримки провідного британського філософа кримінального права Ентоні Даффа стосовно місця кримінальної відповідальності в соціумі, вважаючи, що «кримінальна відповідальність – це ідея, яка локалізована в межах соціальної практики» [2, с. 11].

На її думку, специфіка та практичне спрямування кримінально-правової відповідальності спричиняють зв'язок її філософських та правових концепцій, що є більш опосередкованим, ніж висновки загальноприйнятих кримінально-правових теорій, а чисельні та філософсько суперечливі уявлення відповідальності уможливають дію правових практик [3, с. 351].

У цьому контексті варто зазначити критичний аналіз філософсько-правових висновків Ніколь Лейсі, який здійснює провідний представник сучасної британської філософії кримінального права Ентоні Дафф. На нашу думку, він вірно помічає, що результати досліджень вченої спрямовуються проти панівної серед філософів кримінального права тенденції занадто вибірково зосереджуватися на певних обмежених аспектах системи кримінального правосуддя. «Теоретизація кримінального права також має бути справді міждисциплінарною, ніж це до сих пір має місце», – такий висновок робить Ентоні Дафф [4, с. 5].

Визначаючи детермінантні тенденції становлення кримінально-правової відповідальності, британська дослідниця звертає увагу на індивідуальний рівень цього феномена, який фіксує реакцію на проблеми координації та узаконення систем кримінального права. «Можна очікувати, що зміст та акцент цих проблем змінюються відповідно до середовища, в якому система функціонує, із важливими факторами, включаючи поширення політичних інтересів та економічної потуги; переважаюче культурне та інтелектуальне середовище; організацію та відповідний статус значних професійних груп та численних та сильних альтернативних засобів суспільного управління», – зазначає вона. Лейсі вважає, що найпоширенішими підходами до питання кримінальної відповідальності є як мультидисциплінарні, так і міжінституціональні [3, с. 351–352].

Для розглядуваного нами концептуального підходу Ніколь Лейсі властиве ствердження інституційного характеру тих процесів, що визначають суть та міру понесення особою відповідальності за скоєні злочини. Очевидно, що тут акцентується на тому, що кримінально-правова практика неодмінно має враховувати стан тих організаційних елементів, що загалом становлять структуру засобів, котрі уможливають процес покарання за дії кримінального характеру. Британська дослідниця філософсько-правових основ кримінального права схильна вважати, що наявний у кримінально-правовій теорії заклик до відповідальності особи за свої кримінальні вчинки входить до певної інституційної бази та структурований відповідно до імперативів узаконення та координації [2, с. 11].

І це логічно доповнює вище наведені детермінантні тенденції, котрі простежуються в аналітичному розумінні британської дослідниці. Таким чином, вона прагне сформулювати цілісну концепцію розуміння кримінальної відповідальності особи як важливого філософсько-правового явища, що займає особливе місце в осягненні тих процесів, що проходять у суспільно-політичному та правовому просторі сучасного суспільства.

Ніколь Лейсі стверджує: «Будь-яка спроба аналізу умов відповідальності в кримінальному праві має враховувати той факт, що кримінальне право як соціальна практика приймає певну інституційну форму. У порівнянні з іншими формами регулювання сучасне право діє за допомогою загальних правил і розглядає його суб'єктів як самодостатніх та мислячих» [5, с. 237]. Як бачимо, пріоритет у розумінні інституціалізації процесів реалізації

¹ Олексюк М.М. Дискурс щодо концепту відповідальності у зарубіжних філософсько-правових парадигмах початку XXI століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Випуск № 4 (2011). С. 471–479; Олексюк М.М. Комунікативна концепція покарання у філософсько-пеналогічній парадигмі Е. Даффа: проблеми становлення кримінального права ліберально-демократичної спільноти. *Порівняльно-аналітичне право* – електронне фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2016. № 1. С. 386–389; Олексюк М.М. Детермінація відповідальності та покарання у дискурсі зарубіжної філософсько-правової думки. *Юридичний науковий електронний журнал* – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Запорізький національний університет». 2016. № 3. С. 194–197; Олексюк М.М. Філософський вимір відповідальності: концепції сучасної філософії права. *Філософський дискурс XXI століття: спроба теоретичного прогнозу* : матеріали міжвузівського круглого столу, м. Одеса, 18 листопада 2016 р. Одеса : ОДУВС, 2016. С. 87–90.

кримінальної відповідальності надається саме правовому контенту, і це помітно у такому вислові вченої: «Приписи кримінальної відповідальності мають здійснюватися особливими інституційними прийомом відповідно до конкретних протоколів доказування, застосовуваних рядом юридичних та професійних суб'єктів; а інституційна інфраструктура, необхідна для реалізації цієї сучасної форми законності, оформлювалась впродовж кількох століть і набирала різноманітних форм у різних правових системах» [5, с. 237].

Не можна не помітити, що у філософсько-правових дослідженнях британської вченої простежується підтримка тих концепцій сучасної англо-американської філософії права, які базуються на усталеній науковій традиції, що актуалізує значення моральних аспектів соціальної регуляції, в тому числі фіксує детермінацію моралі та права. Один із провідних сучасних американських філософів права Дуглас Гусак вважає, що «філософія моралі та кримінальне право поділяють спільну термінологію. Частковий перелік понять кримінального права, які привернули широку увагу моральних філософів, включає такі, як вчинок, намір, причину, добровільність, вибачення, виправдання, звинувачення та заслуга» [6, с. 62].

Це ж стосується і питань філософсько-правового осмислення кримінально-правових процесів. І тут Ніколь Лейсі намагається йти далі, стверджуючи: «В останні роки кримінально-правова теорія сильно перебуває у лещатах того, що ми можемо назвати формою морально-філософського імперіалізму, і відзначається не лише твердженням, що кримінальна відповідальність є формою моральної відповідальності» [5, с. 240]. Одночасно можна помітити, що, актуалізуючи моральну сторону соціального регулювання, навіть використовуючи для цього метафору «імперіалізм», котра має посилити її аргументацію, Ніколь Лейсі говорить, що філософський аналіз правової відповідальності варто розглядати у вигляді другорядного типу відносин філософського аналізу моральної відповідальності» [5, с. 240]. «Це означає, що між законом та мораллю немає порядку пріоритетності чи важливості; скоріше, обидва пропонують захоплюючі поля, в яких може просуватися належним чином контекстний аналіз практик приписування відповідальності», – читаємо в одній із публікацій британської вченої [5, с. 241].

Одним із провідних дослідників проблем філософського осмислення кримінального права впродовж останнього часу залишається американський вчений, професор філософії та права Рутгерського університету (США) Дуглас Гусак. Серед основних напрямів його наукових розробок варто виділити і ті, в котрих вчений розглядає проблеми кримінальної відповідальності (criminal liability) як філософсько-правового феномена. Ще у 1995 р., рецензуючи книгу «Дія та злочин. Філософія дії та її наслідки для кримінального права» професора права Іллінойського університету (США) Майкла Мура, він виражає свою позицію стосовно особливостей накладення кримінальної відповідальності на осіб, котрі здійснили злочин. Він вважає актуальним дослідження проблем взаємозв'язку кримінально-правової теорії із філософським осмислення людської діяльності, які в Майкла Мура сконцентровані у його концепції дії, розвиток якої в рамках кримінально-правової філософської традиції кінця ХХ – початку ХХІ ст. і здійснює у своїх подальших наукових роботах.

Серед новачок у підходах до питань детермінації правових та філософських проблем у рамках кримінально-правового дискурсу Дуглас Гусак звертає увагу на питання тлумачення феномена кримінальної відповідальності. Основний акцент тут робиться на висновку, що діяння виступають важливою умовою встановлення кримінальної відповідальності. Дуглас Гусак вважає, що діяння варто розглядати підставою встановлення кримінальної відповідальності, оскільки такі дії мають безпо-

середнє відношення до кримінального правопорушення. «Якщо кримінальна відповідальність не накладена за дію, будь-яка дія, що була включена до складу злочину, здаватиметься непотрібною, зайвою або чужою для визначення відповідальності», – зазначав він [7, с. 330].

Дуглас Гусак прагне впровадити у сферу кримінально-правової теорії постулати філософської теорії дії, яка розкриває природу тих причинно-наслідкових процесів, які супроводжують функціонування людського організму у всіх його проявах, в тому числі і тих, що стосуються формування усвідомлених намірів, що трактуються у кримінально-правових теоріях як важлива умова здійснення особою кримінального правопорушення. Цих ж аспектів торкається у своїх наукових дослідженнях і американський філософ права. «Дія може бути необхідною, – зазначає він, – але недостатньою умовою кримінальної відповідальності. Звичайно, кримінальна відповідальність, як правило, накладається за дії, що супроводжуються злочинним наміром» [7, с. 331].

Чимало уваги в контексті аналізу суті кримінальної відповідальності Дуглас Гусак приділяє питанню вчинку особи в умовах здійснення кримінального правопорушення. «Вимога дії не дотримана, якщо відповідальність не покладена за вчинок», – стверджує він, актуалізуючи діяльнису сторону поведінки суб'єктів кримінального права [6, с. 73].

Варто зазначити, що запропонований Дугласом Гусак дискурс про роль діяння у процесі визначення кримінальної відповідальності особи певним чином знайшов відгук у працях британського філософа кримінального права Віктора Тадроса. В одній зі своїх праць він порушує питання криміналізації, яка дає змогу визнати злочинною діяльність особи. Тадрос критикує доволі поширені у кримінально-правовій теорії припущення, які не передбачають криміналізації за поведінку, визнану нешкідливою, якщо вона не запобігає завданню шкоди іншим, неправомірно не втручається в особисте життя інших осіб. Він стверджує, що «як запобігання шкоді, так і запобігання втручанням в особисте життя може бути достатнім приводом для криміналізації певних дій, і ці положення не є виключними положеннями криміналізації» [8, с. 36].

У філософсько-правовому обґрунтуванні суті відповідальності особи у кримінальному праві, яке пропонує Дуглас Гусак, особливе місце займає питання визначення місця фактору бездіяльності. Якщо бездіяльність у праві розглядати як різновид пасивної поведінки, що виражається у невчиненні певних дій, то у концептуальних висновках американського вченого це трактується як втрата особою контролю за станом справ. Саме така позиція спричиняє висновок, що відсутність дій особи у цьому випадку має підпадати під моральне та кримінальне осудження. «Ця причина не тільки пояснює, чому відповідальність за бездіяльність існує взагалі, але також допомагає визначити, які випадки бездіяльності варто передбачити», – зазначає Дуглас Гусак [7, с. 342]. Цю позицію американський філософ права відстоює і в іншій праці, присвяченій питанням філософського осмислення кримінального права. «Кримінальна відповідальність може накладатись виключно за вчинки та не може – за бездіяльність, – зазначає він. – Сподіваюсь на досягнення прогресу при визначенні цього оцінювального положення незалежно від складніших метафізичних проблем, котрі розділяють філософів у питанні про сутність діяльності» [6, с. 73].

Один із британських філософів кримінального права, професор Лондонського університету Алан Норрі також порушує у своїй монографії питання кримінальної відповідальності за бездіяльність. Він вважає, що англо-американська кримінально-правова традиція оперує надзвичайно вузьким уявленням про ті ситуації, коли бездіяльність може стати підставою для покладання

кримінальної відповідальності. Через це у своїй праці він аналізує ситуацію кримінальної відповідальності в умовах бездіяльності суб'єктів кримінального процесу. «Я розпочав із того, щоб окреслити, як можна порівнювати та протиставляти дії та бездіяльність, використовуючи концепцію причинності, а згодом продовжив доводити необхідність встановлення вимоги обов'язку як основи відповідальності за бездіяльність», – таким чином він характеризує хід своїх досліджень феномена бездіяльності як акту кримінального процесу [9, с. 151].

Дискурс стосовно місця діяльності у справі визначення кримінальної відповідальності у Дугласа Гусака продовжується у праці, що увійшла до колективної монографії, підготовленої британськими та американськими філософами права «Філософія та кримінальне право: принципи та критика». Вже у назві свого дослідження «Чи кримінальна відповідальність вимагає дії?» він фактично позначає основну тему своїх філософсько-правових висновків. «Я схильний погодитися з часто запропонованими вимогами закону міркуваннями, які фактично встановлюють у певному сенсі інший принцип, який назву вимогою контролю», – стверджує Гусак [6, с. 60]. Як бачимо, відстоювання цим філософом права принципу «контрольованої вимоги» корелюється із зазначеними нами вище його тезами про аналіз встановлення кримінальної відповідальності за бездіяльність, що передбачає порушення питань контролю особи в процесах кримінального порядку. «Я думаю, що особам властиво контролювати свої можливості, будучи відповідальними та заслуговуючи покарання тільки за ті справи, котрі вони контролюють, – продовжує свій дискурс американський вчений. – Я стверджую, що відсутність контролю та наявність діяльності встановлює зовнішні межі заслужених покарань та відповідальності. Іншими словами, я вважаю, що те, що я іменую контрольованою вимогою, необхідно замінити поняттям контрольованої дії як необхідної умови кримінальної відповідальності та заслуженого покарання» [6, с. 75].

Високу оцінку філософсько-правовим висновкам Дугласа Гусака дає Ентоні Дафф у вступі до колективної монографії «Філософія та кримінальне право: Принципи та критика». Він вважає, що дослідження американського філософа права слід розглядати як парадигмальний приклад раціональної реконструкції, особливо це стосується, на думку Даффа, заяв про те, що «кримінальна відповідальність вимагає контролю, оскільки це не спростовується виявленням випадків, коли відповідальність накладається за те, над чим відповідач не мав контролю» [4, с. 5].

Британський філософ кримінального права Алан Норрі звертається до вивчення та узагальнення історич-

них традицій тлумачення кримінально-правових проблем, вважаючи, що порівняльний історико-правовий аналіз дасть змогу краще виявити особливості правових процесів та допоможе сформулювати перспективні висновки стосовно розвитку філософсько-правової думки. «Якщо здійснити філософський аналіз, то можна сказати, що різні форми відповідальності передбачають різні види цінностей та загальна форма закону залежить від їх єднання у різні історичні періоди, – зазначає він. – Помірний історизм може дати уявлення про це в даний момент, але основне завдання буде полягати у визначенні різних цінностей, аргументуючи це тим, що між ними існують різноманітні форми рівноваги відповідно до моральної та політичної точки зору прихильника цієї теорії» [10, с. 252].

Висновки. Твердження британського філософа права Е. Даффа про здатність особи відповідати («answerable») за свої вчинки перед суспільством та державою концептуально виводиться із комунікативного розуміння права та дає змогу досягнути особливості комунікації між суб'єктами кримінально-правових відносин.

Інституційний та детермінантний підходи до характеристики кримінально-правових процесів британської вченої – дослідниці філософсько-правового контенту кримінального права Н. Лейсі сприяють виявленню суті кримінально-правової відповідальності як відображення специфічної практики особи та суспільства.

Впровадження у сферу кримінально-правової теорії висновків філософської теорії дії американським філософом права Д. Гусаком сприяє розкриттю природи формування усвідомлених наміри, які у кримінально-правових теоріях розглядаються як важлива умова здійснення особою кримінального правопорушення. Пропагований вченим принцип «контрольованої вимоги» дає змогу зрозуміти питання здійснення контролю поведінки особи у кримінальному порядку.

Вивчення та узагальнення британським філософом кримінального права А. Норрі історичних традицій тлумачення кримінально-правових проблем сприяє практиці застосування історично-порівняльного методу у виявленні особливостей правових процесів та виробленню перспективи розвитку філософсько-правової думки.

Вияснення підстав криміналізації як правового феномена британським філософом права В. Тадром дає змогу погодитися із припущенням про відсутність кримінально-правової відповідальності особи за поведінку, визнану нешкідливою, якщо вона не запобігає нанесенню шкоди іншим, неправомірно не втручається в особисте життя інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Duff, R.A. *Punishment, Communication, and Community*. New York : Oxford University Press, 2001. Pp. xx+245.
2. Lacey, N. *Institutionalising Responsibility: Implications for Jurisprudence*. *Jurisprudence. An International Journal of Legal and Political Thought*. 2013. Vol. 4:1. Pp. 1–19.
3. Lacey, N. In Search of the Responsible Subject: History, Philosophy and Social Sciences in Criminal Law Theory. *The Modern Law Review*. 2001. Vol. 64. № 3. Pp. 350–371.
4. Duff, A. Introduction. *Duff R. Philosophy and the Criminal Law: Principle and Critique (Cambridge Studies in Philosophy and Law)*. 2009. Cambridge : Cambridge University. Pp. 1–8.
5. Lacey, N. Responsibility without Consciousness. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2016. Vol. 36. No. 2. Pp. 219–241.
6. Husak, D. Does Criminal Liability Require an Act? *Duff R. Philosophy and the Criminal Law: Principle and Critique (Cambridge Studies in Philosophy and Law)*. 2009. Pp. 60–100.
7. Husak, D. The Relevance of the Concept of Action to the Criminal Law, *Criminal Law Forum*. 1995. Vol. 6. No. 2. Pp. 327–344.
8. Tadros, V. Harm, Sovereignty, and Prohibition. *Legal Theory*. 2011. Vol. 17(1). Pp. 35–65.
9. Norrie, A. *Crime, Reason and History: A Critical Introduction to Criminal Law (Law in Context)*. Cambridge : Cambridge University Press. 2014.
10. Norrie, A. Historical differentiation, moral judgment and the modern criminal law. *Criminal Law and Philosophy*. 2007. Vol. 1. Pp. 251–257.